

NÂBİ'NİN OSMANLI İMPARATORLUĞUNU ELEŞTİRİSİ

Tunca Kortantamer

Nâbi şiirde özellikle hikemî tarzın büyük temsilcisi olarak tanınmıştır. Daha yaşadığı yıllarda büyük ün kazanmış, ekol sahibi bir şair olduğu için dikkatleri bugün de üzerine çekmekte, çeşitli araştırma ve incelemelere konu olmaktadır(1). Nâbi'nin hikemî şiirleri yanında eserlerinde Osmanlı İmparatorluğuna yönelttiği dikkat de ilgi çekicidir. Özellikle öğluna nasihat eden bazı mısraları onun «kendi içine kapalı, kültürlü olmakla beraber sosyal meselelere kayıtsız, dış dünya ile ilgisini kesmiş, rahatından başka birşey düşünmeyen insan tipine has davranış tarzını makbul bir örnek haline» getirdiği(2), «pasif hayatı savunan», «etrafında olup bitenlerden habersiz», «suya sabuna dokunmayan», «kimsenin işine karışmayan», aydın fakat topluma kapalı, kişisel rahatı ve huzuru dışında hiçbirşeyle ilgilenmeyen kendi dört duvarı arasına kapanıp rahata kavuşacağına inanan insan tipinin savunucusu olarak karşımıza çıktığı(3) şeklinde değerlendirilir. Hattâ çok daha ileri giderek «onun şiirinin bir sanat anlayışının temelini» oluşturamayacağını iddia edip, «Dayandığı ahlâk görüşü, çağından sorumsuz insan tipi oluşturmak isteyişi geçmişteki bir toplumun çürüyüp yok olma sebebini gösterir ancak. Nâbi'yi bu nedenleri iyi tanımak için okuyabiliriz şimdi... Bir de o dünya görüşüne, o anlayışına yeniden sürüklenmekten kurtulmak için okuyabiliriz onun şiirini.» şeklinde yargılara varanlar bile vardır(4).

(1) Nâbi üzerine son yıllarda iki doçentlik çalışması yapılmış bulunmaktadır; bkz.

Mine Mengi: *Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbi*, Ankara 1975; Meserret Diriöz: *Eserlerine göre Nâbi*, Ankara 1976.

(2) Bkz. Mehmet Kaplan: «Nâbi ve Orta İnsan Tipi», *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1976, s. 214.

(3) Mine Mengi: «Çağın İnsanı Olarak Nâbi», *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, Ankara 1978, s. 178-179.

(4) Konur Ertop: «265. Ölüm yıldönümünde Şiirlerinde İçine Kapanık, Eylemden uzak, duruk bir toplumun görüşlerini dile getiren şâir: Nâbi», *Milliyet Sanat Dergisi*, sayı 226 (8 Nisan 1977), s. 15.

Nâbî'nin şiirinin bu yaklaşım ve bu vurgulayış biçimi nedeniy-
le gözden kaçan, hattâ yok sayılma tehlikesiyle karşı karşıya kala-
cağı anlaşılan bir özelliğini hatırlatmak ve vurgulamak gerekme-
ktir: Nâbî toplumuyla ve toplumunu etkileyen olaylarla ilgisiz bir
insan değildir. Aksine o, devrini ve toplumunu birçok eserinde ba-
şarı ile yansıtmış ve yaşadığı yıllar hakkında tarih araştırmaları açı-
sından çok değerli gözlemler sunmuştur. Nâbî'nin gözlemleri yük-
sek bürokrat bir görgü şahidinin, birçok olayı yaşayan, yakından
müşahede eden ve ıstırabını çeken bir insanın hiç abartmaya kaç-
mayan gerçekçi ve süssüz anlatımının ürünüdürler. O, dikkatini bi-
bliçli bir şekilde sürekli olarak toplumuna yöneltmekle kalmamış,
17. yüzyılın ikinci yarısında çok bozulmuş olan Osmanlı toplum düze-
nini son derece ağır ve sert biçimde eleştirmiş, bozukluğun niteliğini
ve nedenlerini teşhis etmeye çalışmış, çözümler sunmuştur. Bir baş-
ka deyişle, Nâbî eserlerinde toplumu ile en çok ilgilenen şâirlerimiz-
den birisidir. Divanındaki pek çok şiirinde çeşitli tarihi olaylara de-
ğinen veya onları konu alan Nâbî ayrıca 131 tarih manzumesi de
yazmıştır(5). Oğluna nasihatler verdiği Hayriyyesi İmparatorluk'ta-
ki bozuklukları sık sık dile getirir. Surnâme'si IV. Mehmed'in şehzâ-
delerinin sünnet törenini anlatır. Surnâme devrin eğlencelerine ve
zeykine ışık tutan bir eser olarak ilgi çekmektedir(6). Fetihnâme-i
Kamanıçe, IV. Mehmed'in 1672'de yaptığı Lehistan seferini bütün ay-
rıntıları ile anlatır. Tuhfetü'l-haremeyn'in konusunu Nâbî'nin
Hac yolculuğu oluşturur. İstanbuldan hareketi, memleketi Urfa'ya
uğrayışı, konak yerleri, Mısır'a varışı, hac kafilisiyle Mekke'ye gi-
dişi, kutsal yerler ve İstanbul'a dönüşü anlatılır. Münşeât ise Nâbî-
nin hayatı boyunca yazdığı çeşitli mektuplarından meydana gelmiş
bir mecmuadır. Bu mektuplar arasında zamanın sadrazamlarına,
vezirlerine onların kethüda, hazineedar gibi yakınlarına, valilere, u-
lemaya ve benzerlerine yazılmış olanlar vardır. Bu mektupların ço-
ğunun tarihi birer belge niteliği taşıdığı ve kültür tarihi açısından
da önemli olduğu açıktır.

Bu yazı çerçevesi içerisinde, Nâbî'nin tarih araştırmalarına sun-
duğu malzemenin değil hepsini bir kısmını bile tam anlamıyla de-
ğerlendirmek imkânsız olduğu için, Nâbî'nin İmparatorlukta-
ki bozuklukları teşhis tarzı, eleştirisi ve onların düzeltilebilmesi için dü-
şündükleri ele alınacaktır.

(5) Bunlardan Kamanıçe'nin fethine düşürdüğü iki tarihten birisi hükümdar ta-
rafından çok beğenildiği için kalenin kapısına yazılmıştır; bkz. M. Diröz:
Eserlerine Göre Nâbî, s. 45—46.

(6) Bkz. Levend, Ağâh Sırrı: Nâbî'nin Surnâmesi; İstanbul 1944.

17. yüzyılın ikinci yarısında İmparatorluk artık duraklama yıllarından gerileme devrine geçmiştir. Zayıf sultanlar, güçsüz merkez otorite, yönetimdeki bozukluk, siyasi ve ekonomik alandaki büyük zaafılar, işsizlik, asayiş bozulan taşra, mal, can ve ırz güvenliği kalmadığı için göçen halk, büyük şehirlere yığılma, çeşitli reform denemeleri, çöküntüsü artık başlamış bulunan İmparatorluğun görüntüsünde yer alan unsurlardır.

1712'de ölen Nâbi, Sultan İbrahim (1640-1648), IV. Mehmed (1648—1687), II. Süleyman (1687—1691), II. Ahmed (1691—1695), II. Mustafa (1695—1703) ve III. Ahmed'in (1703—1730) Saltanatlarını görmüştür.

Hükümdarların zayıf kişilikleri bu yıllarda yönetimin iplerinin birbirleriyle çekişen saray kadınları, kapı kulları, yönetimde görevli çoğu devşirme bazı kişilerden oluşan çıkar guruplarının iyice eline geçmesine yol açmıştır. Kösem Sultanlar, Cinci Hocalar, Yedikule surlarını badana ettirerek düşmanı alıkoyabileceğini sanan sadrazam Boynueğri Mehmed Paşalar ve benzerleri bu yılların ürünüdürler. Arada, Köprülü Mehmed Paşa, Fazıl Ahmed Paşa gibi önemli kişilikler bu kötü gidişi durdurur, gibi olmuşlar; fakat sonra İmparatorluk yine hızla çöküntüsüne doğru yol almıştır. İmparatorluğun askeri gücündeki yıpranma ve gerilemenin boyutlarını 1683'teki Viyana yenilgisi ve onu izleyen bozgun yılları gösterir. Viyana bozgunu artık sadece bir yenilgi değildir; önemli bir psikolojik dönüm noktasıdır da. Çünkü Osmanlı İmparatorluğunu önce duraklatıp, sonra geriletken siyasi, iktisadi, askeri bütün olumsuz gelişmelerin çoğu daha 16. yüzyıl sonunda belirmeye başladığı halde 17. yüzyılın ilk yarısında psikolojik bakımdan hâlâ ne Osmanlılar büyük yenilgilere, bozgunlara uğrayabileceklerine inanmakta, ne de Düşmanları böyle birşeyi gerçekleştirebileceklerinden emin olabilmekteydiler (7).

Nitekim bundan önceki yazımızda, Hamse'sinde Osmanlı İmparatorluğunu yansıttığını sunduğumuz Atâyi (8), bozukluklara, aksaklıklara işaret etmektedir, ama herşeye rağmen eserlerinde, onun İmparatorluğa olan güvenini ve işlerin düzelebileceğine olan inancını hissetmek kolayca mümkündür. O, psikolojik olarak yenilgi ve çöküntüye hazır değildir, Buna karşılık artık, Nâbi bozulmuş ve çö-

(7) Bkz. Tunca Kortantamer: Nev'izâde Atâyi ve Hamse'si, Doçentlik Tozi, İzmir 1983, J. S. Schaw: «Das Osmanische Reich und die Moderne Türkei», Der İslâm II, Hamburg 1971, s. 103—104.

(8) T. Kortantamer: «17. Yüzyıl Şâiri Atâyi'nin Hamse'sinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Görüntüsü», Tarih İncelemeleri Dergisi, I (1983), s. 61—105.

zülüşü bütün acılığıyla yaşayan ve duyan bir ruh hâlini yansıtmaktadır. Onun İmparatorluğa yönelttiği eleştirinin sertliğinde ve öğluna kendi köşesinde suya sabuna dokunmadan yaşamayı tavsiye eden mısralarında bu ruh hâlinin, ülkesinin yuvarlanmakta olduğu uçurum karşısında duyduğu çaresizlik duygusunun ve onları yazdığı sıralardaki yaşlılık yorgunluğunun etkilerini unutmamak gerekir. Bütün bunlara rağmen yukarıda değinilmiş olduğu gibi Nâbi bozuklukları görmüş, onları eleştirmiş, onların nedenleri üzerinde düşünmüş ve çözümler sunmuştur.

Nâbi'nin eleştirisinde iki ana çizgiyi yakalamak mümkündür. Bunlardan birisi genel bozukluk ve bunun bir parçası olarak müesseselerdeki bozukluk, ikincisi ise bireylerdeki ahlâk bozukluğudur.

Nâbi genel bozukluk tablosunu Hayriyye'de şöyle çizer: Hiçbir memlekette bu ülkedeki kadar yağma, talan ve hırsızlık yoktur. Özbek, Hint, Acem ve Hıristiyan ülkelerinde en ufak bir zulme izin verilmez. Kötülerin zulmü hep bizim ülkemizdedir. Böyle zulüm ve haksızlık yüzünden her taraf harabolmaya yüz tutmuş bulunmaktadır. Cihanın yapılmış yerleri harabolmuş, köylere baykuş ve karga konmuştur. Ülke mamur değildir, gelir yoktur ve olan gelire de adaletsizlik karışmıştır.

Hiç bir mülke degüldür mahsûs
Bundadur cümle bu târâc u lesûs

Özbek ü Hind ü Nasârâ vü 'Acem
Biri mülkinde komaz gerd-i sitem

Hep bizüm mülkdedür zulm-i şürûr
Eylesin def' hudâvend-i gayûr

Böyle böyle iderek zulm ü sitem
Tutdı yüz semt-i harâba âlem

Hep imârât-ı cihân oldı harâb
Kondı dihkân yirine bûm u gurâb

Mülk ma'mûr degül yok irâd
İtdi irâda tedâhül bi-dâd (10).

Görüldüğü gibi Nâbi bu beyitlerinde dikkati adaletin sağlana-

(10) Hayriyye, s. 45; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 33—34.

mayışı, buna bağlı olarak halkın ezilmesi ve bunların sonucu olarak ortaya çıkan gelir düşüşü ile maddi manevî yıkıntıya çeker.

II. Mustafa'nın 1695'te tahta çıkışı vesilesiyle yazdığı kasidede Nâbi, Viyana bozgunundan sonraki yenilgilerle dolu uzun süreli savaşların günlük hayatta, halkın ruh hali üzerinde ve devlet düzeninde yaptığı büyük tahribatı, İmparatorluğun içine düştüğü perişan hâli dile getirir. Şiir bu yanı sıra yeni hükümdara karşı karşıya bulunduğu problemleri cesâretle hatırlatmaktadır: Kader bilinmeyen bir sebepten dolayı devleti bir süre dağınıklık, gevşeklik ve korkunun ayağına düşürmüş bulunmaktadır. Dünyanın düzeni bozulmuş, rahat kalmamıştır. On beş yıldır yenilen tokatlardan herkes serseme dönmüştür. Zafere alışık asker, ülke ve saltanat onları iyi yönetecek, yaraları saracak, hastalığı iyileştirecek birisinden mahrum kalmıştır. Ortalığı keder ve gam kırmış dökmüş, gelecek kötü bir görünüş almış, memleketi zararlı kişiler doldurmuştur. Nimetler ziyan olmakta, işler akılcı olmayan yollarla yürütülmektedir. Kıyası felek bütün cefasını toplayıp gelmiştir.

Eğerçi bir nice dem iktizâ-yı hikmetle

Mizâc-ı devleti çarh itdi pây-mâl-i fütür

Nizâm-ı 'âlemi bozdı savâ'ik-i cângâh

Binâ-yı râhatı yıkdı zelâzil-i pür-zür

Hurûş-ı latma-i tûfân-ı pânzdeh-sâle

Kimün kodı varak-ı hâtırında harf-i şu'ûr

Oluş nümüne-i pervânegâh-ı güm-şüde şem

Nücûm-ı bi-mehe dönmişdi asker-i mansûr

Misâl—i hâle—i bi—mâh—tâb kalmışdı

Derûn-ı mülk hazin taht-ı saltanat mağdûr

Bu devletün yogidi bir tabib-i gam-hârî

Mizâc-ı memleket olmuşdı âfiyetden dūr

Gubâr-ı gussa vü germâ-yı gamdan olmuşdı

Şikeste tab'-ı sefer-dide vü zafer ma'zûr

Harâba tutmuşdi yüz mezârî-i ikbâl

Riyâz-ı memleketi kaplamışdı mâr ile mûr

Pür idi sebze—i bigânelerle gülşen—i dehr

Oturmuşıdı nümalar makamına ustûr

Akardı âb-ı hayât-ı ni'âmı beyâbâna

Mecari-i hîred üzre deguldi cûy-ı umûr

Netice her ne kadar cevri ü tefrika var ise

Sipihr cümlesin icrâda itmemişdi kusûr(11).

Viyana yenilgisinden sonra İmparatorluğu 16 yıl boyunca tüketen ve büyük kayıplara yol açan savaşlar 1699'da Karlofça anlaşması ile sona erer. Bu aynı zamanda İmparatorluğun askeri üstünlüğünün son buluşunu ilân eden bir anlaşmadır. Bütün bunlara rağmen Nâbi andlaşmayı büyük bir sevinçle karşılar. Aşağıdaki beyitler özellikle bu yıllarda payitahtta esen havayı ve psikolojik çöküntüyü yansıtmaları bakımından ilgi çekicidirler :

Allaha hamdolsun savaş bitmiş, âlem sulh ve salâh ile tekrar nizâma kavuşmuştur. Sıkıntının kışı bitmiş, rahatın baharı gelmiştir. Günler yeniden itidal bulur. Savaşın ateşi durmuş, karışıklık tufanları yatışmış, güvenlik tekrar hissedilir olmuştur. Halbuki daha önceleri savaş ve dövüşün vuruş kırışı doğudan batıya her yanı sarmıştı. Kimse sonunun ne olacağını bilmiyordu. Şimdi ülkenin yelkensisiz gemisi batacakken kurtuluş rüzgârı yetişti. Kaybedilen dâvayı kader kadısı olumlu sonuçlandırdı. Sulh birden ortaya çıktı. Sevinç bu yüzden büyüktür. Devlet işlerinin bu korkunç zelzeleden kurtulabileceğini kimse düşünemiyordu. Bu felâketleri din ve devlet görmemiş İslâm mülkü bu perişanlığa uğramamıştı. Bu tehlike meydana geldiğinde mülkün kır atının tekerlenmişken tekrar ayağa kalkabileceğini kim umardı.

Lî'llahi'l-hamd olup ma'reke-i ceng temâm

Buldı 'âlem yeniden sulh u salâh ile nizâm

Geçdi sermâ-yı sitem geldi bahâr-ı râhat

İ'tidâl itdi çemen soffa-i eyyâma hîrâm

Giydi feyyâze-i eltâf-ı hudâvendî ile

Ateş-i harb ü vegâ pîrehen-i berd ü selâm

Şurta-ı lutf ile tûfân-ı fiten buldı sükûn

Keşti-i emn ü emân buldı muvâfik eyyâm

(11) Divan s. 23—24; Mine Mengi; Divan Şiirinde..., s. 16—17.

Hâtıra gelmez idi bir dahı fikr-i sıhhat
Mübtelâ-yı maraz olmuşdı mizâc-ı eyyâm
Şarkdan garba tolup 'arbede—i ceng ü cidâl
Kimse bilmezdi ne-yüzden bulacağın encâm
Garba yaklaşmış iken keşti-i bi-lenger-i mülk
Bâd-ı tevfiğ irişüp eyledi tefrik-i gamâm
Virdi müşkil görinen dâ'vi-i dehr-âşûba
Kâdi-i mahkeme-pirâ-yı kader faysal-ı tam
Nâgehân eyledi düşize-i hoş-çehre-i sulh
Mâverâ-yı harem-i gaybdan ızhâr-ı hırâm
Hüccet-i 'itk gibi itdi 'ibâdî azâd
Nâme-i 'ahd-i hümâyûn-ı mübârek-fercâm

Allah Allah ne bu şâdi bu meserrret bu neşât
Bunu rû'yâda hayâl eylemez idi evhâm

Kimse bu zelzele-i hâ'ileden ummazdı
Ki bula bir dahı erkân-ı umûr istihkâm

Çekmemişdi dahı bu dagdagayı devlet ü din
Görmemişdi bu perişânlığı mülk-i İslâm

Kimün eylerdi güzer dâ'ire-i hâtırına
Ki cihân-ı marâz-âlûde bula sıhhat-i tam

Böyle meydân-ı hatardâ kim ümid eyler idi
Şeh-i mülk tekerlenmiş iken ide kıyâm(12)

Bu beyitler İstanbul'un Viyana bozgunu sonrası geçirdiği şoku çok canlı bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Nâbi dikkatini müessese ve kişilerdeki bozukluklara yönelttiği zaman özellikle bürokrasiyi, yönetimin önemli mevkilerini, adalet

(12) Divan, s. 41—42; Mine Mengi: Divan Şiirinde... s. 15—16.

mekanizmasını ve dini kurumları göz önünde bulundurur.

Yönetimdeki ve bürokrasideki bozuluş onun beyitlerinde şöyle dile gelir: Yeni ortaya çıkmış birçok kişi ehl-i umur olmak için birkaç uyuz hizmetkâr toplar, büyükleri taklid eder. Zîynet için borca harca girer, şöhret için her deliğe sokulur. Adını hükkâma duyurup yükselmeyi çabucak yoluna koyar. Herkese acılar çektirerek mahkemede divanda yer bulur. İntikam almak için fitneden kavgadan çekinmez. Derdi vilâyette tek olmak diğerlerinden daha iyi duruma gelmektir. Sözü geçsin, herkesin başvurduğu olsun, başkaları diken kendi gül olsun ister. Bağ, bostan, dükkân, hamam ona hisse vermek zorundadır. Emir, ferman, şahid hüccet onun izni olmazsa işe yaramaz. Birisi yanlışlıkla eteğini öpmezse, akşama kalmadan dayak yer. Halkın mülkünü zorla elinden alır, kirli dairesini süsler. Kendisinin fırın, kahve, dükkân gibi şeyleri varsa ihtisabın denetimi oraya uğrayamaz. Hileli mal sattırır, fiatı istediği gibi yüksek tutar. Şehirde vergi alınırken insaf etmez; ama kendi adamlarını vergiden muaf tutar. Böyleleri dünyanın kârını ederken yükü fukaraya çektirirler.

Dediğim nice nice tâze zuhûr
Can verir olmak için ehl-i umûr

Cem idüb bir kaç uyuz hizmet-kâr
İder etbâ' ile taklid-i kibâr

Borca harca can atar zinet için
Sokulur her delige şöhret için

Tez virir câh ü celâline nizâm
Tek hemân adını bilsin hükkâm

İztrâb eyleyerek maydânda
Yir bulur mahkemede divânda

İntikam almak için a'dâdan
Bâki yok fitne ile gavgâdan

Derdi bu vilâyette ola ferid
Gayrlardan ola ikbâli mezid

Nâfizü'l-kavl ola vü merci'-i kül
Hâr ola gayrlêri kendisi gül

Zarar eylerse de nâsa kat'â
Dimeye kimse hatâsına hatâ

Kavli fi'li ola destûr-i amel
İdeler sözlerini darb-i mesel

Bağ u bustân u dükkân u hammâm
Hisse virmezse ana kârı tamam

Emr ü fermân u şühûd u huccet
Andan izn olmasa bulmaz sûret

Birisi öpmese sehven etegin
Kalmaz ahşama o gün yir kötegin

Zür ile halkın alır emlâkîn
Zeyn ider dâire-i nâ-pâkîn

Furun u kahve vü dükkânı mı var
İhtisâb ugramaga cânı mı var

Sâf satmaz içine hile katar
Ne bahâ ister ise ana satar

Şehr teklifine itmez insâf
İder etbâ'nı elbette mu'âf

Âlemin anlar iderken kârın
Çekdirürler fukarâya bârın (13)

Yoksulların gözyaşı ile beslenen o mutluluğa lânet olsun. Böy-
leleri mala Ululuğa gark olurlar, ama sonunda çok sürmez ceza
larını bulurlar. Yaptıkları ayaklarına dolaşır. Nâmus, vücud ve mal-
ları elden gider. Ölmezlerse, sürülürler, kalebent olurlar. Mâzlum-
ların gözyaşı sel olur, böylelerinin devletini ve mülkünü yıkar.

La'net ol devlete kim ola gidâ
Eşk-i çeşm-i fukarâ subh u mesâ

Gark olur devlet ü câh u mâle
Gelelim âkıbet-i ahvâle

(13) Hayriyye, s. 30—31; Meserret Dirîöz, Eserlerine Göre Nâbi, s. 248—250

Gerçi bir şey'e zarûret görmez
Lîk çokluk yaşamaz çok sürmez

Görür âlâyiş-i tûl-i emelin
Bulur elbette cezâ-yi amelin

Dolaşır ayagina a'mâli
Hep gider ırz u vücûd u mâli

Olur olmazsa eğer mevte karin
Kimi menfi kimisi kal'a-nişin

Seyl olur eşk-i ter-i mezlûmân
Devlet ü ömrünü eyler virân (14)

Nâbi 1679-1683 arasındaki bir tarihte kendi arzusuyla memuriyetten ayrılmışsa da bu ayrılışın, çevresindekilerin ona davranışını değiştiriş biçimine dayanamamış ve tekrar görevine geri dönmüştür. Onun bu olayı anlatışı makamdan düşüşün sonuçlarını canlı bir şekilde gözler önüne serer. Görevden ayrılma insanın kendi isteğiyle bile olsa tuhaf bir haldir. Böyle bir fırsatı kollayan kötü niyetliler insanı bunaltırlar. Kulunum diye yaltaklananlar ortadan kaybolur, selâm bile vermez. Terbiyesizliktir diye yanında oturmayan, mecliste ayağa kalkmaz olmuştur. Gördüğünde iki büklüm olan, şimdi ağzını açınca yaralayacak şeyler söylemektedir. Eskiden eteğine yüz sürmek için yapışanlar şimdi eziyet için yapışmaktadırlar. Herkesin davranışı değişmiştir. Hizmetliler bile hane içinde itibar etmez olurlar. Eskiden hizmet edeceğim diye uyku uyumayanlar, kendi yaradışlarına göre kötü davranmaktadırlar. Eskiden yanına girmeğe çalışanlar şimdi kaçırmaktadırlar.

İhtiyârî ise de azl'ı aceb hâlet'imîş
Dile elbette virirmiş keder-i bi-hengâm
Âdemin hâne-i temkinin idermiş virân
İ'tibârât-ı keder-hiz-i gam-engiz-i li'âm

Gerçi kim kişver-i virâne-i kalbimde benim
Azl ü nasb eylemez icrâ-yı rûsûm-i ahkâm

(14) Hayriyye, s. 32; Meserret Dirîöz; Eserlerine Göre Nâbi, s. 250—251.

Lik kem-fursati-i bed-menişândan feryâd
Ki virir vaz'ları serdi-i deyden peygâm

Kanı kendü kulunam diyu perestişler iden
Eylemez yolda dücâr olsa bile redd-i selâm

Kanı ol terk-i edeb diyü ku'üd eylemeyen
Eylemez şimdi mecâlisde bulundukça kıyâm

Kanı gördükçe kemân-vesş ham iden kâmetini
Zahm açar tir-sıfat şimdi sudûr itse kelâm

Rûy-mâl itmege dâmânına fırsat gözeden
Yapuşup dâmenine cevri için eyler ibrâm

Nerdübânlarda bağal-girliğe sür'atler iden
Nerdübân üzre ider sebkine şimdi ikdâm

Hele bigâneye söz yok odur andan me'mûl
Ayb olunmaz ne kadar eylese terk-i ikrâm

Terbiyet-kerde-i nân u nemek-i lûtfun iken
İ'tibâr itmez olur hânen içinde huddâm

Mezhebinde sana eyler sitem ü cevri helâl
Şevk-i hizmetle iden didesine hâbı haram

İntisab itmeğe hergün biri âmâde iken
Şimdi her şeb biri itmekte firâra ikdâm (15)

Paşalar devlet yönetiminin üst kademelerinde görev alan kişilerdir. Devlet otoritesini, gücü ve zenginliği temsil etmesi gereken bu yüksek devlet memurlarının durumunun bozulan yapıyla birlikte nasıl açmazlara düştüğünü, duygusuz olmayan insanlar için nasıl bir cehennem hâline geldiğini Nâbi son derece realist ve canlı bir biçimde dile getirir. Paşalık ömür boyu sürecek sıkıntı, dert ve üzüntü demektir. Paşalığın adı büyüktür, ama paşalık yapan cehennemde yaşar. Hem gönlü hem makamı virandır, âhiret de tehlike dedir. Zulmederse, günaha girer, etmezse yönetemez. Ömrü hay-huy, ciğer kanı ve gözyaşı doludur. Bir yanda padişah korkusu, ani

(15) Divan, s. 37—38; M. Dirîöz; Eserlerine Göre Nâbi, s. 54—55.

azil korkusu vardır, bir yanda da çeşit çeşit kuruntular, evham, delirtici şeyler. Paşalık makamı yükseklik, mutluluk demek değildir, bir belâdır, bir müsibettir.

Paşalık ömrü sürer mihnetdür
Hâsılı derd ü gam u kasvetdür

Nâmı bir kevkebe câhı âli
Lîk düzahda geçer ahvâli

Hâtırı mansıbı gibi virân
Sorma hiç âhiret ahvâli yaman

Zulm iderse yıkılır hâne-i din
İtmese bulmaz umûri temkin

Çekdügi mihnet olunsa ta 'dâd
Degmez ol mihnete Mısır u Bagdâd

Hây u hüy ile geçer 'ömri güzer
Hâsılı eşk-i ter ü hûn-ı ciğer

Pâdişâh korkısı hod râhat-sûz
Azl-i nâgâh-ı kıyâmet-endûz

Nev—be—nev veşvese—i gün—â—gün
Kuvvet—i vâhime hem kâr—ı cünûn

Ne belâdur ne musibetdür bu
Nice devlet nice rif'atdür bu (16).

Nâbi sözün burasında önemli bir noktaya da değinir. Onun tanıdığı paşaların çoğu insan olarak iyi iş görebilen, iyi huylu, temiz gönüllü, doğru sözlü kişilerdir. Birçoğu bilgili, faziletli, dini dünyayı bilen, merhametli, alçakgönüllü, edepli, akıllı, olgun, iyi niyetli ve adildir. Fakirlerin hâlinden bilir, zühde, doğru yola, ibadete meyillidir. Bir çoğunda mal hırsı yoktur. Bir çoğu makamının içinde olduğu duruma razı değildir, ıstırap çeker, âhiretten korkar, ölmü ister.

(16) Hayriyye, s. 42; M. Mengi; Divan Şiirinde..., s. 27—23.

Gâlibâ gördüğümüz paşalar
Bâ-husûş Âsaf-ı sâhib—râlar

Kendi nefsinde nikû—kârân hep
Hasenü'l—hulk kerimü's—şân hep

Melekiyyü's—şiyem ü nik—husâl
Sâf—dil sâdik—ı pâkize—makâl

Ekseri de ulemâ vu fuzalâ
Dîn ü dünyâyı habir ü dâná

Merhamet kâidesin müstelzim
Mütevâzi müteddib mükrim

Akil ü dini kavi vü kâmil
Sözi sag niyyeti hayr u âdil

Mu'tekid zümre—i dervişâna
Müteveccih kerem ü ihsâna

Vâkîf-ı hâl-i me'al-i fukarâ
Mâ'il-i zühd ü salâh u takvâ

Nicesi sâhib-i perhîz ü afif
Meyli yok mâla olinsa teklif

Nicesi râzı degül câhından
Ağlar inler çoğı ikrâhından

Kimi endişe-i ferdâ eyler
Havfdan mevti temennâ eyler (17)

Yani zulmün bir aracı bozuk düzenin bir parçası hâline gelmiş olan paşalık makamında bulunanlar ille de hep kötü kişiler degillerdir. Ama İmparatorluk'taki genel bozukluk, yapıdaki çürümüşlük, isteseler de istemeseler de böyle kişileri bile kendi çarkı içerisinde zulme iter.

Bunun çitli yolları vardır. İşi sonunda zulme götüren sebeplerin başında paşaların bağılı olduğu merkezlerin emirleri gelir:

(17) Hayriyye, s. 43; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 28—29.

Lik merkezlerinin ahkâmı
Zulme peyveste ider encâmı (18)

Zaten zulmetmezlerse dâirelerini besleyemezler ve hükümlerini kimse dinlemez. Haslar gelir kaynağı olmaktan çıkmıştır. Daha önce gelenler ne varsa alıp kurutmuşlardır. Bir paşanın dâiresini geliştirebilirsek için gelire ihtiyacı vardır.

İtmese dâ'iresi beslenmez
Sözi hükmeylese de eslenmez

Eylemez mertebe-i sarfa su'üd
Hâslar nâmına cevz-i ma'dûd

Kalmamış hâsda da cây-ı ma'mûr
Ki ide sarf idecek akça zuhûr

Anı eslâfı harâb itmişler
Her biri bir bir alup gitmişler

Bulmaga dâ'iresi neşv ü nemâ
Ana lâzım katı çok bâd-ı hevâ (19)

Makamını parayla satın almış ve çok borçlanmıştı. Borcun üstelik faizi de vardır ve bunları ödemek zorundadır. Makamın gerektirdiği masraflar vardır : Âlet, edevât, hayvan, çeşit çeşit hizmetliler vb. Emrindekiler giyim kuşamı, yiyeceği, bineği hep masraf demektir. Bunlar onu gelir temini için sonunda kanunsuzluğa iteceklerdir.

Mansıbı akça ile almışdur
Bahr-ı deynün dibine talmışdur

Deynün ammâ nice kat ribhi de var
Anı muhtâc-ı edâdur nâ-câr

Yirli yirinde bisât u atı
Nâkıs olmaz pâşalık âlâtı

Bu kadar gitmiş ana kim mâli
Degül ol dahı ribâdan hâli

(18) Hayriyye, s. 43; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 29.

(19) Hayriyye, s. 44; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 29.

Mansıbun masrafı hod nâ-ma'dûd
Hiç olunmaz ana ta'yin-i hudûd

Matbah âhûrî vü ta'yin-i hadem
Dâhil ü hârici etbâ u haşem

Karakullukçı ile mehterler
Cev'u esb ü şütür ü esterler

Ser-i kârında olanlar hâ'in
İşleri cümle oyunla âyin

Lâ--büd eyler o harâmi-zâde
Hile hem masrafa hem irâda(20)

Savaş da masraf demektir. Asker gerekir. Asker para gerektirir. Paşanın en yakınları bile sefer hâlinde yardımdan kaçarılar. Halk göz göre göre malını vermez. Paşa zulmetmeden para bulamaz.

Bâ-husûs olına teklif-i sefer
En yakını gözedür semt-i mefer

Sefere gitmege asker lâzım
Askere masraf için zer lâzım

Zulmsüz akçaya desti irmez
Halk ise göz göre mâlın virmez(21)

O kadar adam besler, ama maiyyet ve hizmetli olarak kaliteli personel bulmak mümkün değildir. Çoğu büyükmeye hevesli, çıkar kollayan, beklentiler içerisinde kişilerdir.

Besliyor mı hele gör leyl ü nehâr
Bunca hayvan bu kadar hizmetkâr

Karakullukçılar olur ifrit
Şirden bed-ter olur her bir it

Aşcinun kor adın oğlum cânım
Kethüdâ dir sâyise sultânım

(20) Hayriyye, s. 44; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 30—31.

(21) Hayriyye, s. 44; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 31.

Sorma âmed-şüd iden ağalar
Zu'm ile her biridür 'ankâlar

Yâ mir-âhûr ya ser-i bevvâbin
Her biri mu'temed-i devlet ü din

Her biri kürk-i girân-kıymet umar
Her biri mükemmel at umar 'izzet umar

Beş kise virse ider istihkâr
Ona râzı olur ol da nâ-çâr(22)

Borca boğulmuş olan paşa sürekli olarak bu borçların tehdidi altındadır :

Paşanın deyni ise gâyeti yok
Sarf-ı yek-rûzesine tâkati yok

Anlamaz anı mübâşirler ise
Cevr iderler neye kâdirler ise

Umduğın virmege hod tâkati yok
Virmemek semtine de kudreti yok

Virmese genc-i şikâyet hâzır
Der-i devletde mezemmet hâzır

Nişlesin bu aralıkda pâşâ
Buna devlet mi dirüm ben hâşâ(23)

Bütün bu şartlar altında paşanın kendisi iyi bir insan da olsa zulme başvurmak, şu veya bu yolla görev yerini yağmalamak zorunda kalacaktır:

Tutalım sâlih imiş âmil imiş
Munsif ü âdil ü deryâ-dil imiş

Zulmün adını koyub bâd-i hevâ
Mansıbı eylesün mi yagma

(22) Hayriyye, s. 44; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 31—32.

(23) Hayriyye, s. 44—45; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 32.

Didigimdir sülehâ-yi ahrâr
İrtikâb eyleye zulmü nâ-çâr (24)

Görüldüğü gibi Nâbi paşalık makamının zulmüne günümüzde çok yeni ve geçerli sayılan bir yorumu getirmekte, bozuk düzenin herşeyi olduğu gibi iyi yetmiş kişileri de kendi şartlarına zorlayarak bozacağını söylemektedir .

Nâbi, paşalık makamında sadece, şartların kendilerini kötü davranmaya ittiği aslında iyi kişilerin bulunmadığını elbette bilmektedir ve yaradılıştan zâlim olanlardan da söz eder: Zulme eğilimi olan pek çok paşa vardır. Görünüşte iman sahibidirler, ama manevi bakımdan kâfirdirler. Namuslu vatandaşların canına, malına susamışlardır, merhametsizdirler. İsimleri fermanda «nizâm-ı âlem» diye geçer; ama âlemin düzenini kendileri yok ederler.

Zulme mâilleri vardır vâfir
Sûretâ mü'min ü ma'nen kâfir

Mü'minin teşne-i mâl ü cânı
Mün'adim merhamet ü imânı

Fi'l-i nefsiyle mübâhât eyler
Küfri şemşir ile isbât eyler

Nâmı fermânda nizâm-i âlem
Âlemin nazmın ider kendi adem (25)

Böylelerinin emrindeki ağalar da korkunçtur. Zâlim, aç ve çıplaktırlar. Can alarak paşalarına mal sağlarlar. «Buyruldu» ile gittikleri köyleri mahvederler. Yağma ve yoketme düşüncesiyle yolda köyleri yıkar, aramadan sormadan, vura kıra gelirler, köy halkını koşturmaz, bulduklarını zincire vurup, zavallıları bozkıra dizip elleri bağı olarak paşaya götürürler.

Agalar zâlim ü âc u uryân
Virmede her biri mâl almada cân

Kanda buyruldu ile itse şitâb
Vardığı karyenin ahvâli harâb

(24) Hayriyye, s. 45; M. Dirîöz: Eserlerine Göre Nâbi, s. 239.

(25) Hayriyye, s. 45; M. Dirîöz: Eserlerine Göre Nâbi, s. 239—240.

Fikr-i târâc ü hebâ eyleyerek
Yolda tahrîbi kurâ eyleyerek

Ne tafahhus ne hitâb u ne suâl
Gelir âmed şude müşt ü kûpâl
Karye halkını komaz takrîre
Bend ider buldugun zencire
Derd-mendâri dizüb sahrâya
Dest-beste götürür pâşâyâ (26)

16. yüzyıldan başlayarak şehir ve kasabalarda türeyen, özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlenen, derebeyi benzeri, halkın işleri ile ilgili temsilci olarak varlığını devlete ister istemez kabul ettirmiş bulunan a'yân da bozulmuş düzenin bir parçasıdır (27) :

A'yân bulunduğu yerin sakinlerinin işlerini görmekle ün kazanır. İş bitiremezse halk ona itaat etmez. İş ise parasız halledilmez. A'yânın işi, gece gündüz en önemli düşüncesi şehrin hâkimine av bulmaktır. A'yânlığa kalkışanın utanmaz ve edepsiz olması gerekir.

Sebeb-i şöhreti hod a'yânın
Görmedür maslahatın sükkânın

Maslahat görmeyen a'yân olmaz

Halk ana bende-i fermân olmaz

Akçasız maslahat ise bitmez

Bitse de sâhibine hayr itmez

Budur a'yân-i diyânın kârı

Rûz u şeb müntehab-i efkârı

Turra-i tabî-i sitem çaldurmak

Hâkim-i şehre şikâr aldurmak

(26) Hayriyye, s. 45; M. Dirîöz: Eserlerine Göre Nâbî, s. 240—241.

(27) A'yânlık için bkz. Özkaya, Yücel: Osmanlı İmparatorluğunda A'yânlık, Ankara 1977.

Olsa a'yanlığa her kim âzim
Bi-hayâ bi-edeb olmak lâzım (28)

Bozulma sadece yönetici kadrolarda ve idarede değildir. Adalet müessesesi de son derece yıpranmıştır. Nâbi, şeriatın hiçe sayıldığı, kanunun çiğnendiği, rüşvet ve yalanın hâkim olduğu mahkemelerin hâlini bütün acılığıyla gözler önüne serer: Hâkimler hep para peşindedirler, rüşvet alırlar. İlim, irfan ve doğruluk onların umurunda değildir. Alıcı kuş gibi, iyi kötü demeden herşeyi almak isterler. Bir gammazı bir iyiye tercih ederler. Para için her kötülüğü yaparlar.

Akçadır matlâbı hep hükkâmın
Neylesün merhametin imânın

Yarayan anlara rüşvete yarar
İlm ü irfân u salâhı kim arar

Alıcı kuş gibi hükkâm-i zamân
Almak ister ne iyi dir ne yamân

Eylemiş çeşm şikâr almaga bâz
Bin iyiden yig ana bir gammaz

Çeşm-i hırsında uçar ehl-i fesâd
Ki ola mûcib-i ahzi irâd (29)

İçinde yaşanan devrede kadılık zordur. Tanrının hükmü uygulanmazsa, yanlıştır. Buna karşılık kadıların çoğu Tanrı hükmünü uygulamaz. Parayı en çok veren hükmü alır. Rüşvet vermeyene karşı kadı dâvacıdan daha gayretkeştir. Kadıların çoğu bilgisiz ve dinsizdir. Gözleri rüşvetdedir. Şeriat mahkemesini dükkâna çevirmişlerdir. Bütün personel, Kadı, tellal, meyancı, muhızır, ket-hüdâ hepsi rüşvet almaya hazırdır. Padişah korkusu da Allah korkusu da yoktur. Kadı isterse, alacaklıyı borçlu, borçluyu alacaklı çıkarır. Çoğu görünüşte namusludur ve zulmü engellemeye çalışıyormuş gibi davranır, hilelere başvurur. Bilmeyen saflar inanırlar. Böyle kadılar zulmde paşayı geçerler. Kadılar şeriatin hiz-

(28) Hayriyye, s. 30; M. Dirîöz: Eserlerine Göre Nâbi, s. 246.

(29) Hayriyye, s. 29; M. Dirîöz: Eserlerine Göre Nâbi, s. 245.

metinde oldukları halde onların ettiği zulmü eşkiya ve serseriler etmez. Yetim malı yerler. Paranın kaynağı haram da olsa aldırılmazlar. Rüşvetin adını mahsul koymuşlardır.

Asrda lik kazâ müşkildür
Hükm-i Hak olmayacak bâtıldur

Siyemâ ekser-i erbâb-ı kazâ
İtmez ahkâm-ı Hudâyı icrâ

Hükmden evvel ider hükmi murâd
Ol alur kangısı eylerse ziyâd

O tehi—dest ki rüşvet virmez
Kâdı da'vâciya nœvbet virmez

İlmi yok ekseri bî-mezheb ü dîn
Çeşmi mahsülde vü rüşvetde hemîn

Elde endâzesi keyl ü mizân
Eylemiş mahkeme-i şer'i dükân

Kâdı dellâl ü miyâncı muhzır
Kethüdâ kabzına mâlik hâzır

Pâdişâ korkısı Hak korkısı yok
Rüşvete hırsı kadar deyni de çok

İstese dâyini medyûn çıkarur
İstese müflisi medyûn çıkarur

Nicesi sûret-i hakdan görünür
Men için zulmi çabalar sürinür

Kasden aglar getirür çeşmine dem
Hep ider şehrûn eşirrâsını cem

Dâne-pâş olup ider ol şirrîr
Halka-i çeşmini dâm-ı tezvîr

İtmege hakk-ı sarihi 'atıl
Görinür sûreti hakdan bâtil

Bilmeyen sâde-dil ü bi-fitnat
Sanur ol fitneyi hakkâniyyet

Sedd-i ebvâb-ı dekâkin eyler
Nâsa şirret yolu telkin eyler

Hâkim-i 'örfün olur zulmına sedd
Kendinün zulmı veli andan eşedd

Kendi efzûn-ter olur pâşâdan
İşte maksûdı budur gavgâdan

'Askerinün hele hali ma'lûm
Yakışur anlar olursa mazlûm

Anlara zulm medâr olmuşdur
Cem'-i emvâle şî'âr olmuşdur

Hâdim-i şer iken amma ki kuzat
İtmez itdükleri zulmı haşerât

Celbine âlet ider takvâyı
Medd ider mâla yed-i yagmayı

Kise kise alınan mâl-ı yetim
Tütün içmekce degül hürm-i 'azim

Cem ider kise-i mâl-ı enbûh
Tütünün kisesi andan mekrûh

Tütünün zâtını sevmez ammâ
Akçasın alur olinsa da'vâ

Dahl ider görse eger hâtem-i zer
Zerün ammâ ki girân-veznin arar

Rüşvetün adını koymuş mahsûl
Kim ola itmeye mahsûlî kabûl (30)

Nâbi şeriatin rüşvetle tahribedilmesine ve zâlimlerin eline düşmesine hayıflanır:

Hayf-vâ-hayf ki şer'-i şâdâb
Tışe-i rüşvet ile oldı harâb

Zaleme destine düşdi hayfâ
Şimdi ser-rişte-i şer'i garrâ (31)

Din müessesesindeki bozulmayı da gözler önüne seren Nâbi, dini bir geçim vasıtası hâline getiren sahtekâr din adamlarından ve sahtekâr mutasavvıflardan nefret eder. Nâbi böylelerine şiddetle saldırır: Bir sürü dinsiz, mezhepsiz yalan yere yeminler ederler. Bir çok hırsız ermiş geçinir. Kimisi kerâmet taşlar. İçinde yaşanan devirde hırka, tesbih, ridâ gibi şeyleri hepsi geçim âleti olmuştur. Şimdi tarikat yolunu tutmuş görünenler eskiler gibi samimi değildirler. Öyle görünürler. Her şeyleri asılsız taklittir. Seyyidlik, zühd aynı şekilde ilimsiz, marifetsiz, geçim sağlamak için yapılır. Oradan buradan bir iki tasavvuf terimi kapan kendisini tarikat piri yapar. Herşeyleri sahtedir. Halkı aldatmak için kolay bir yol bulmuşlardır. Sıradan akılsız kişiler onlara inanır, başkalarına onları anlatırlar. Onlar gide gide şöhret kazanırlar. Böyle sahtekârlara kesinlikle aldanmamalıdır.

Görmişüz çok nice bi-mezheb ü din
Her sözünde ider üç kerre yemin

Çok yemin ehli degül ehl-i yemin
Kizbinün şâhididür fart-ı yemin

Bundan eşna' nice düzd ü bed-kâr
İder etvâr-ı velâyet ızhâr

Virmege şân u kerâmâta fûrûğ
Bast ider nicesi rû'yâ-yı dürûğ

Görmez ol kes iki âlemde felâh
Ki sata sahte takvâ vü salâh

(30) Hayriyye, s. 47—48; M. Mengi: Divan Şiirinde... s. 24—28.

(31) Hayriyye, s. 48; M. Mengi: Divan Şiirinde... s. 27.

Oldı âlât-ı ma'âş-ı dünyâ
Asrda hırka vü tesbih ü ridâ
Feyzi yokdur virür insâna sudâ
Sayt u taksim-i semâ'i vü semâ'
Eger itdiyse selef ehl-i tarik
Şimdi taklid idügin bil tahkik
Tacı taklid ü ridâsı taklid
Sözi taklid ü edâsı taklid
Yok siyâdet ki anı ide penâh
Sarinur başına destâr-ı siyâh
İlmi yok ma'rifet ü san'atı yok
Kesbe sermâyesi yok vüs'atı yok
İde tahsil-i ma'âşa âlet
Zühd ü takvâyı o düzdi-süret
Bir iki harf-i tasavvuf kapmış
Kendüi pîr-i tarikat yapmış
Meslegi-şu'bede kârı dagalı
Cezbesi sâhte sekri ameli
Ne güzel bulmuş o ayyâr-ı atik
Halkı aldatmaga âsânca tarik
Nice bi-'akl u temiz ü hâ'in
Sana gerçek öpe dest ü pâyin
Aldanup ana evâm u bi-'akl
İftihâr ile ider gayriya nakl
Refte refte olarak şöhret-yâb
Tekyesi ola melâz-ı ahbâb
Evliyâ diyü sakın aldanma
Sahte sanatı gerçek sanma(32)

(32) Hayriyye, s. 33—35; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 36—38.

Devleti ve adaleti temsil eden bütün makamları sardığı görülen çürümenin ulemayı da nasıl etkisi altına aldığını Nâbi, Hayriyye'de şöyle dile getirir: Ulemâdan birçok kişi isim yapmak için halkı paşa ile kadıya fedâ eder. Böylece yükselme şansını korur. Ulemânın çoğu komşularını hâkimlere döğdürür; mal ve eşyasını alabilmek için kendi bölgesinin insanlarına suç yükler. Sonra, elde edilenleri hâkimle paylaşırlar. Hâkime yarısı yahut dörtte biri kalır.

Kesb-i şân için ider çok ulemâ
Halkı pâşâ ile kâziye fedâ

Pâyesinden nice görsün vâye
İntisâb itmeyicek mollâye

Halkı korkutmaga çok allâme
Döğdürür komşuların hükkâme

Mâl u eşyâsın alub vermege bîm
İtdirür ehl-i kurasın tecrim

Hem virür hâkime hem kendi alur
Hâkime nısfı yahut rub'u kalur (33)

Nâbi bozulan toplumda, bozulan ahlakın bir sonucu olarak gördüğü bozuk insanlararası ilişkileri dile getirir: Çıkar, insan ilişkilerinin özünü teşkil etmeğe başlamıştır. Sadece kişisel yarar için ilişki kurulmaktadır. Vermenin amacı almak olmuştur. İnsanlararasında yakınlaşma bir alışveriş halini almıştır.

Virmezdi kimse kimseye nân minnet olmasa
Bir maslahat görülmez idi rüşvet olmasa

Halkun miyânesinde bulunmazdı ittihâd
Meşreblerinde vâsıta-i hisset olmasa

Yok bi-garaz mu'âmele ehl-i zamânede
Kimse ibâdet itmez idi cennet olmasa

Tahsil-i ilmün üstine tercih ider mi nâs
Tahsil-i mâl vâsıta-i rif'at olmasa

(33) Hayriyye, s. 30; M. Dirîöz: Eserlerine Göre Nâbi, s. 247.

Kem-yâb idi miyân-ı le'imândan imtizâc
Mâ-beynde alâka-i cinsiyyet olmasa

İtmez zuhûr arsada bir kimseden kerem
Zımnında kasd-ı dâ iye-i şöhret olmasa

Bakmazdı kimse âyin—i sâfa Nâbiyâ
Hod-binlik alâkasına âlet olmasa (34)

Dürüst davranışlarda yarar kalmamıştır. Şimdi değer verilen şey ortalık karıştırıcılıktır. İçinde yaşanan zamanda insanın kendisinden başka gerçek dostu yoktur.

Şimdi revâcgâh-ı metâ'ı nifâkdur
Yok fâ'ide mu'âmele-i muhlisânede

Nâbi meger ki kendi dili ola herkesün
Yâr-i sadik eger bulunursa zamânede (35)

Bu bakımdan, düşmanlığı açıkça yapan kişi ikiyüzlü dostlardan daha iyidir :

Münâfık dostlardan âşikâre düşmenân yigdür
Harir-i sarfı hoşdur bu dükânun germ-i sūdından (36)

İmparatorluk'taki genel çöküntü tablosunu, müesseselerdeki büyük bozukluğu, bireysel ahlaktaki çürümeyi bütün çıplaklığıyla bugün bile eşine az rastlanabilecek bir gerçekçilikle ortaya döken Nâbi, bütün bunların sebepleri üzerindeki düşüncelerini de belirtir ve bunlara bağlı olarak çözümler teklif eder.

Nâbi'ye göre şeriatin işlere egemen olması gerekmektedir. O, bununla kanun hâkimiyetini kasteder. Ona göre saltanat şeriate tevfiik olmalı yani kanun hâkimiyetini devlet otoritesi de desteklemelidir. Aşâyışın sağlanması, böylece can ve mal güvenliğinin teminat altına alınması şarttır. Kânun hâkimiyeti ve devlet otoritesi olmazsa, işler karışır. Can ve mal güvenliğinin yokluğu ile zulüm halkın ayaklanmasının sebebidir. Zaten masrafın artıp gelirin azalması da dünyanın düzenini bozar:

(34) Divan, s. 212; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 160.

(35) Divan, s. 197; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 161.

(36) Divan, s. 151; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 161.

Şer'süz olmağ ile zabt-ı umûr
İhtilâlât-ı umûr itdi zuhûr

Zer' ile tolsa zemîn-i hâli
Koyacak yir bulamazlar mâli

Masraf artup azalınca irâd
Nazm-ı âlem bulur elbetde fesâd

Saltanat şer'e olma tevfik
Ne olur hasm u ne kuttâ-ı tarik

Şer'e sığmaz tama u bugz u garaz
Mülkden zâ-il olur cümle maraz

Mâl u câhından olur herkes emîn
Hasm yok şer'de k'ola gamgîn

Şer'de kimseyi soymaz uryân
Zulm yok küde re'âya isyân

Şer'ile mülk olıcağ âbâdân
Mülk-i ma'mûra sığmaz devrân

Şer'ile olsa adâlet câri
Bunların birisi olmaz târi

(37) Görüldüğü gibi Nâbi, ilke olarak kanun-hâkimiyeti, devlet otoritesi, asayişin, can ve mal-güvenliğinin sağlanması ve ülkenin gelir gider dengesinin sağlıklı olması gibi günümüzde de her devlet için geçerli olan kavramlar üzerinde durmakta ve doğruluğu bugün de devlet adamlarınca ileri sürülen görüşler ortaya atmaktadır.

Nâbi yönetim kadrolarının memleket için önemini bilir, bu kadrolara para gerektiğinin bilincindedir. Bu gelirin halktan ve özellikle ziraatten elde edileceğini de bilir. Ama özellikle vurguladığı nokta bu gelir kaynağını âdil bir yönetimle korumak, temiz tutmak gereğidir.

Mülk turmaz eger olmazsa ricâl
Lâzım ammâ ki ricâlê emvâl

(37) Hayriyye, s. 46; M. Mengi: Divan-ı Şirindekî, s. 34—35.

Mâli tahsil-i ra'iyetden olur
İst. Bag'u büstân'u zirâ'âtden olur

Adlsüz saltanat olmaz muhkem
Mülkte zelzele gâfletdendür
Terk-i ahkâm-ı şerî'atdendür

Bagbân itmeyicek çeşmini bâz
Bagına herkes ider dest-dirâz

Sâhibi ola idi ger uyanık
Çeşme olmazdı başından bulanık (38)

Nâbi üst kademe yönetiminde kaliteye çok önem verir. 1703'te sadrazam olan Râmî Mehmed Paşa'ya sunduğu kasidede bir devlet adamında aradığı nitelikleri sayar:

İlm ile akl iledür maslahat-ı devlet ü din
Gör ne buyurdı hadisinde Resûl-i Ekrem

Kangı sultâna murâd itse Hudâ hayr virür
Ana bir 'akl ile mevsûf vezir-i a'lem

İlm ile akl iledür şart-ı sadâret yohsa
şer ü kânûnı ne bilsün bir âlây lâ-yefhem

Niye mevzû idügin anlamadukdan sonra
Çekdi farz eyleyelüm bir nice yıl tabl u alem

Anlayan kâ'ide-i cengi bile âlimdür
Anı câhil ne bilür olsa da farzâ Rüstem

Devleti eylediler böyle perişân cühelâ
Nice teklif qınur gürge mürâ-ât-ı ganem

(38) Hayriyye, s. 46; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 35.

Vüzerâ olmayıcak âlim ü âkil olamaz
Mülk ma'mûr mebâni-i hilâfet muhkem (39)

Nâbi bu beyitlerle modern bir devlet adamında da bulunması gereken iki temel özelliği vurgulamaktadır: Bilgi ve akıl. Bu iki özellik güç, kuvvet, cesaret, yiğitlik, savaşçılık gibi özelliklerin çok üstünde tutulmakta, devletin cahiller elinde perişan olduğu hatırlatılmaktadır.

Yukarıda ekonomik dengenin toplum hayatındaki önemine değinmiş olan Nâbi toplumun en önemli üretim kaynaklarından olan ziraata çok değer verir:

Zer'dür âlet-i tahsil-i ni'am
Evvelin kâr-ı Cenâb-ı Âdem

Gâv-ı dihkân ide arzı tezyîn
Ana reşk itse sezâ gâv-ı zemîn

Çâk ider hâki benî Âdem için
Tohm atar terbiye-i 'âlem için

Sen huzûrunda gezersin ammâ
O senüncün çalışur subh u mesâ

Gâv çâk eylemese meydânı
Acabâ kanda bulurdun nânı

Tohm kanda ekilür olmasa hâk
Olmasa tohm olur halk helâk (40)

Bütün bunlara karşılık Nâbi manevi yanıyla ihsan faktörünü de unutmaz. Bu yüzden toplumsal bilinci canlandırmaya ve toplumsal ahlâkı geliştirmeye çalışır. İnsanın ancak toplumla toplum içinde bütünlük kazandığını belirtir. İnsanların ancak yardımlaşma, dayanışma ve işbirliği sayesinde varlıklarını sürdürebileceklerini söyler.

Peste muhtâcdur elbette bülendân-ı cihân
Teşnedür âb-ı çeh-i zemzeme kandil-i Harem (41)

(39) Divan, s. 48—49; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 18.

(40) Hayriyye, s. 41; M. Mengi: Divan Şiirinde... s. 177.

(41) Divan, s. 137; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 155.

Bâziçeğâh-ı arsa-i nâ-üstüvârda
Muhtâc olur himâyesine şeh piyâdenün(42)

Gerdiş-i âleme mevkuf bekâ-yi âdem
Şehr virân olur olmazsa kuradan imdâd(43)

Nâbi varlıklılara, yoksullara karşı görevlerini ve sorumluluklarını hatırlatır. Ona göre yoksullar zenginlerin aynasıdır; çünkü herşey zıddı ile belirginleşir, Nâbi zengine ilâhi takdir onu fakir kılmış olsaydı, ne yapabileceğini sorar. Fakirlere merhametli ve eli açık davranmayı, onları doyurmayı giydirmeyi, onlara yardımı öğütler :

Agniyâ âyinesidür fukarâ
Zıdd ile münkeşif olur eşyâ

Def'e kâdir mi olurduñ takdir
Seni ânın yirine itse fakir

Fukarâyâ nazar—i merhamet it
Unf ile itme sühan mekrûmet it

Bezl kıl mâlını muhtâclara
Ni'met-i Hakk'ı yidür açlara

Göricek kullarını Hakk'ın aç
Câme vü nân ü taâma mohtâç

Bâb-ı ihsânı sakın sedditme
Arz-ı hâcât idicek redditme

Bâbını maksad-ı dervişân it
Mümkün olduğu kadar ihsân it

Hânene her kim olursa mihmân
Eyle mümkün olanı ziver-i hân

Tesliyetle gözün eyle rûşen
Münkesir gitmeye tâ kim senden

(42) Divan, s. 114; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 155.

(43) Divan, s. 6; Mengi: Divan Şiirinde..., s. 155.

Ana şükr it ki anın yirine sen
Olmuş olsan ne gelürdi elden

Sende vār ise eger vus'ı taâm
Ko yisünler fukara vü eytâm (44)

Özellikle yetimlere ve kimsesizlere yardım etmek gerekir. Kimsesizleri doyurmak zenginleri davet etmekten daha güzeldir. Zaten zenginler hem yerler hem de insanı kötülerler. Böylelerine ziyafet vermek israftır:

Devlet ol mâle ki Allah vire
Hayr ile sarf oluna böyle yire

Bâ-husus ola yetim ü bi-kes
Dil-i mecrûhına ol merhem-res

Hübdur bi-kese bezl-i ni'met
İtmeden ehl-i gınâyı da'vet

Hem yiyüp hem seni zemneylerler
Varsa noksânın anı söylerler

O ziyâfet ki gelür ana kibâr
Nev'i isrâfdañ it anı şümâr (45)

Birçok fakir istemekten utanır. Böylelerini aramalı bulmalıdır. Eskiden gün görüp de sonradan düşen, felâkete uğramış birçok kişi vardır. Ölseler de birşey isteyemezler :

İstemekden niceler şerm eyler
Müstehakkın ara bul sen gönder

Nice üftâde-i devlet vardur
Nice pâmâl-i felâket vardur

Güşe—i fakrda kalmış pâmâl
Ölse de eyleyemez cerr-i suâl (46)

(44) Hayriyye, s. 10—13; M. Dirîöz: Eserlerine göre Nâbi, s. 230—231.

(45) Hayriyye, s. 11—12; M. Dirîöz: Eserlerine Göre Nâbi, s. 231.

(46) Hayriyye, s. 12; M. Dirîöz: Eserlerine Göre Nâbi, s. 232.

Nâbi insanın çevresindeki muhtaçlarla ilgilenmesini ibadetten de üstün tutar. Hergün nafile oruç tutmaktan, bin camiye tamir ettirmekten, bir açığı doyurmak, her yıl Kabe'ye gitmekten bir susuza su vermek daha hayırlıdır. Çocukları hediyelerle sevindirmeli, gönüllerini yapmalıdır :

Tutmadan nâfile her rûz siyâm
Hayrdur câyi'i itmek it'âm

Itmeden bin nice câmi' ta'mir
Ki elinden ola bir gürsine sir

Itmeden Ka'be'ye her sâl şitâb
Hayrdur virsen eger teşneye âb

Vir atâyâ ile etfâle sürür
İt nevâzişle kulûbun ma'mûr (47)

Tanrı'nın verdiklerine şükretmek gerekir. Bunun yollarından birisi de fakirlere edilen yardımları gösteriş aracı hâline getirmeden gizlice yalnız Tanrı'nın bileceği şekilde yapmaktır:

Basma küfrân-ı ni'âm semtine pâ
Kavl ile fi'l ile it şükrün edâ

Şükr kıl ni'metine Mevlâ'nın
Tâ ziyâde ola âb u nânın

Bir teşekkür de budur itme riyâ
Fukâraya idicek lutf u atâ

Eyle mahfi idicek ihsânı
Hazret-i Hak bile ancak anı (48)

Kişinin, içinde yaşadığı toplumdaki insanlara karşı sorumluluğunu böylece vurgulayan Nâbi, insanın kişilik sahibi olması gerektiğini de göz ardı etmez :

Hakkı yedirip ezilmeye razı değildir. Hakkını aramaktan yanadır:

(47) Divan, s. 10—11; M. Dirîöz: Eserlerine Göre Nâbi, s. 232—233.

(48) Divan, s. 10-11; M. Dirîöz: Eserlerine Göre Nâbi, s. 233.

Bulamam kudreti perhiz disem her ne kadar
Hakkı zayi idenlerle nemek-nar olamama (49)

Başkalarından birşey istemeye, insanlara el açmaya karşıdır :

Eyleme kimseye arz—ı hâcet
Olma ham-geşte-i bâr-ı minnet

Dehenün hâhiş için eyleme bâz
Olma âlûde—leb—i harf—i niyâz

.....
Yime minnetle olursa ni'met
Kokma gül kim ola buy-i minnet (50)

Çalışmasız, emeksiz, hiçbirşey olmaz :

Bi—cünbiş nefes bâis—i tervih olamaz
Bi—mengene mey mâye—i tefrih olamaz

Olsun hâcer ü şecer veyâ dürr ü mercân
Tâ bagrı delinmeyince tesbih olamaz (51)

İnsan kendi işini kendi yaparsa, hayrını görür :

Kendi destiyile eken hayr görür
Gayra ekdürse anı gayr görür (52)

İnsanı faziletli kılan kendi değeridir; babası dedesi değildir :

Lik yokdur eb ü cedden sana sûd
Kendün it mertebe-i fazla suûd (53)

Bütün bunlar Nâbi'nin hiç de öyle, ileri sürüldüğü gibi pasif, bencil, çevresine ilgisiz, kendi fildişi kulesine kapanmış karakterde, değişiklikten hoşlanmayan, statik bir şiir anlayışına sahip olmadığını gösteren örneklerdir.

(49) Divan, s. 145-146; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 139.

(50) Hayriyye, s. 20; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 144—145.

(51) Divan, s. 17; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 178.

(52) Hayriyye, s. 41; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 178.

(53) Hayriyye, s. 5; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 178.

Kısaca özetlenecek olursa: Nâbi ülkesindeki yağma, talan, hırsızlık ve zulmün büyüklüğünü, ülkenin bu yüzden haraboluşunu, özellikle kırsal kesimin ıstırabını, perişan oluşunu başka ülkelerle de kıyaslayarak dile getirir. Gelir dağılımındaki adaletsizliğe, gelir kaybına, ekonomik bozukluğa ve onu izleyen maddî manevî yıkıntıya değinir. Uzun süreli, yenilgilerle dolu savaşların devlet düzeninde, halkın ruh hâlinde ve bütün hayattaki tahribâtını, yönetim ve bürokrasideki bozulmayı, çürümeyi, ihtiras sahibi çıkarıcı devlet temsilcilerinin halkı ezmesini, bozuk düzenin kendi içerisinde palazlananları da sonradan yutuşunu anlatır. Düzendeki bozulmanın yönetimin üst kademelerindeki kişileri pençesine almasını, genel bozukluğun insanları bozuşunu, bu çark içindeki iyi insanların dramını ve insanlar-arası ilişkilerin çürüyüşünü, insan kalitesindeki, dolayısıyla personel kalitesindeki düşüşü son derece yalın ve gerçekçi tablolarla sunar. Bozulmuş düzenden namussuzların yararlanmasını, özellikle kırsal kesimin amansızca, kanunlar çiğnenerek ezilişini, halkın temsilciliğini zorla ele geçirenlerin ve bunu devlete kabul ettirenlerine acımasızlığını ve ahlâksızlığını, adalet müessesesindeki perişanlılığı, mahkemelerin rezilliğini, kanun temsilcilerinin ahlâksızlığının ulaştığı ölçüleri, bilginler ve din adamları arasındaki câhil, sahtekâr, çıkarıcı aşağılık kişilerin çokluğunu, halkın kandırılışını, insanların ahlâken çöküşünü, insanlararası ilişkilerin çürüyüşünü bütün açıklığıyla gözler önüne serer.

Nâbi sadece anlatmakla, sergilemekle kalmaz. Sebepleri de sayar. Kanun hâkimiyetinin kalmayıp, devlet otoritesinin yokoluşu, âsâyişin, dolayısıyla can ve mal güvenliğinin olmayışı, kaliteli eleman eksikliği, görevlilerin yetersizlikleri yanında ahlâksızları, ekonomik dengedeki bozukluk, üretim azalması onun saydığı sebeplerin en önemlileridir.

Nâbi çözüm olarak devlet otoritesinin desteğinde kanun hâkimiyetinin ve adaletin sağlanmasını, can ve mal güvenliğinin teminini öncelikle bekler. İyi yöneticilerin göreve gelmesini ve yönetimde bilgi ile aklın hâkim olmasını ister. Gelir kaynaklarının korunması ve üretimin artması onun beklentileri arasındadır. İnsanın iç yapısını da ihmâl etmeyen Nâbi toplumsal bilincin canlanmasını, insanlararası dayanışma ve yardımlaşmanın bilincine varılmasını arzu eder. İnsanın kendisini diğer insanlara karşı sorumlu hissetmesi gerektiğine ve sosyal adaletin sağlanmasında bireylere görevler düşüğüne inanır. Bireyin kişiliğinin gelişmiş olmasına değer verir. Şahsiyetin ve insan emeğinin önemini farkına varılmasını gerekli bulur.

Bütün bu gözlemleri ve düşünceleri mısralarına yansıtan Nâbî, şiir'in yol gösterici olması gerektiğine inanır:

Hikmet-âmîz gerekdür eş'âr
Ki meâli ola irşâda medâr

Âb—ı hikmetle bulur neşv ü nemâ
Gülşen-i si'r u riyâz-ı inşâ (54)

Nâbî'nin şiiri bu özelliklere uygundur. O, toplumunu gözlemiş, aksaklıkları görmüş, eleştirmiş, bu bczukluğun' sebebini anlamaya çalışmış ve çözümler sunmuştur. Sunduğu çözümlerinde bugünün aydınlarının çeşitli ve birbirinden farklı özelemleriyle uyumlu olmayışı onun yaptığı işin önemini ve değerini azaltmaz. Kaldı ki sunduğu çözümlerde Nâbî, inancı ve dünya görüşüyle son derece tutarlıdır ve teklif ettiği şeylerin bir kısmı genel karakteristik özellikleri ile düşünülürse —kanun hâkimiyeti, adalet, âsâyîş, can mal güvenliği, üretim artışı, yönetimde akıl ve bilgi vb.—, her devirde, her türlü islahat ve tanzimat hareketinde uygulanmaktadır.

(54) Hayriyye, s. 38; M. Mengi: Divan Şiirinde..., s. 55.